

סוסיא-

תולדותיה של עיירה יהודית בספר המדבר

נכתב ע"י : דורון שר-אבי

סוסיא-

תולדותיה של עיירה יהודית בספר המדבר

דורון שר-אבי

מבוא

סוסיא נמצאת בשוליים הדרום מזרחיים של הר חברון. היתה זו עיירה יהודית גדולה ומאורגנת, שנתקיימה מאות בשנים שאחרי חורבן בית שני. לאחר החורבן שפקד את ארץ יהודה בסוף מרד בר כוכבא, התפתח באיזור ישוב יהודי גדול, שהגיע לשיא פריחתו בסוף התקופה הביזאנטית ובראשית התקופה הערבית הקדומה. מעידים על פריחתה של אוכלוסיה זו שרידי המבנים במקום.

סוסיא היא עדות מרשימה לסיפורה המופלא של קהילה יהודית, שגיבשה את דפוסיה החברתיים לאחר החורבן והמשיכה להתקיים ולשגשג בספר המדבר.

סוסיא אינה נזכרת במקורות מזמן קיומו של האתר, וזאת, חרף גודלה המרשים ומקומה המרכזי במאות החמישית-שמינית לסה"נ.

ז' ספראי טען כי השם סוסיא הוא קדום ואף נזכר אצל יוסף בן מתתיהו (מלח' ד, ד, ב). מסופר שם שהאדומים נחלצו לעזרת הקנאים בירושלים ובראשם עמדו "יוחנן ויעקב בני סוסיא". הוצע אף שסוסיא (Sussia) המוזכרת בכתובת קבר יוונית מבית שערים שתוארכה בידי ב. מזר למאה השלישית לסה"נ, היא סוסיא שבדרום הר חברון (ספראי, תשל"ב, תשנ"ד).

לאחרונה פורסמה תעודה צלבנית משנת 1110 לסה"נ, ובה אישור הענקה של המלך בלדווין הראשון למסדר ההוספיטלרי באזור חברון, בידי אדון חברון, גאוטריוס בפומט. ברשימת הנחלות באזור זה מוזכרת גם Sussia. איזכור זה מתחילת התקופה הצלבנית מלמד, כנראה, כי מקור השם סוסיא הוא בתקופה הביזאנטית. הוא השתמר במהלך התקופה הערבית הקדומה, ואותו שמעו הצלבנים מפי הפלאחים תושבי האיזור (ארליך, תשנ"ז).

בעיה נוספת היא אי איזכור השם בספר האונומסטיקון של אבסביוס. שני פתרונות אפשריים הוצעו לבעיה זו. האחד קשור בשיטת העריכה של החיבור: "מן הכתובים אל השטח"; בהתאם לכך, אווסביוס כלל לא נדרש לזהות אתרים שאינם מוזכרים בכתבי הקודש, וכך לא נזקק לזיהויה של סוסיא.

פתרון שני קשור לתאריך ראשית קיומה של סוסיא כעיירה גדולה, על בתיה, רחובותיה, ומתקניה החקלאיים. סביר כי הישוב נבנה לאחר מותו של אבסביוס (סביב שנת 340 לסה"נ).

דרום הר חברון - רקע גיאוגרפי והיסטורי

דרום הר חברון משתרע בין חברון בצפון לכביש באר שבע-ערד בדרום. זוהי יחידה גיאולוגית קערונית ברובה, התחומה בשני רכסים: רכס מעון במזרח ורכס ד'האריה במערב. מבנה הנוף מתון ומאופיין בגבעות קירטוניות עגלגלות, המכוסות בקרום נארי קשה.

למרות גובהו היחסי הרב של האיזור, 800-900 מ' מעל פני הים, כמות המשקעים נמוכה יחסית: כ 300 מ"מ גשם בממוצע רב שנתי. זהו למעשה ספר החבל הים תיכוני של ארץ ישראל.

מקורות המים באיזור דלים ביותר. מספר מצומצם של מעיינות שכבה נובע בשוליים המזרחיים, כגון בחורבת כרמל ובסביבתה, אך אין בהם כדי לספק את תצרוכת המים של האיזור. העדר מקורות מים הוא נתון חשוב במיוחד, דווקא בשל מיקומו של הישוב בספר המדבר, הגורם למגבלות קשות בשל חוסר יציבות בכמות המשקעים, לצד מצוקה בטחונית הנובעת מחיכוך עם אוכלוסיות הנוודים של מדבר יהודה והנגב. לפיכך, יש לראות בתולדות האתר של סוסיא דגם המלמד על חברה מאורגנת בסביבה עוינת.

האתר בסוסיא היה חלק חשוב מהישוב היהודי בדרום יהודה בתקופות הרומית והביזאנטית. יש להתייחס, על כן, לתולדותיה על רקע היכרות רחבה עם התפרוסת הישובית והתהליכים הדמוגרפיים של דרום יהודה, החל מימי בית שני ועד לשלהי התקופה הביזאנטית. המחקר החדש של דרום הר חברון, שהחל לאחר מלחמת ששת הימים בסקרים הארכיאולוגיים של ש. גוטמן ומ. כוכבי, הראה לראשונה את הרצף הישובי באתרי דרום הר חברון. אמנם מאה שנה קודם לכן, סוקרי קרן המחקר הבריטית (PEF) ונוסעים אחרים בדרום הר חברון (גרן, טריסטראם, ואחרים) כתבו תיאורים מפורטים על מסעותיהם, אך לא היה בהם די כדי להכיר את תולדות האיזור. כיום, לאחר כשלושים שנות מחקר, חפירות וסקרים נוספים, נראה כי אפשר לשרטט קווים לאופיו של הישוב בדרום הר חברון בתקופות הנדונות.

ימי בית שני

בימי בית שני השתייך דרום הר חברון למחוז אידומיאה. בשנת 112/13 לפסה"נ, במסגרת הרחבת גבולות ממלכת החשמונאים, גייר יוחנן הורקנוס את האדומים, וסיפח את אידומיאה ודרום הר חברון לממלכה החשמונאית המתרחבת. בסקר החירום של שנת תשכ"ח, נמנו 42 ישובים מהתקופה ההלניסטית באיזור, רובם בדרומו, אך זהותם האתנית של אוכלוסייהם אינה ברורה (כוכבי, תשל"ב, 23). לאחרונה הולכות ומצטברות עדויות ארכיאולוגיות רבות אודות תפרוסת ישובית יהודית בדרום הר חברון, כבר במאה השניה לפסה"נ. ברוג'ום אל-חמרי, המרוחק כ-1 ק"מ מסוסיא, היתה מצודה מימי בית חשמונאי ובית הורדוס, שנבנתה בסוף המאה השניה לפסה"נ והתקיימה, כנראה, עד לימי מרד בר כוכבא. התארוך מבוסס על ממצא כלי האבן, כלי החרס והמטבעות (המאוחר שבהם הוא מן השנה השלישית למרד בר כוכבא), וכן אוסטרקון ועליו התאריך: "ב 26 באדר", בכתב עברי מימי בית שני. מצודות נוספות מימי בית שני נתגלו בדרום הר חברון (ברוך, תשנ"ה, תשנ"ז). גם בשטחו של האתר בסוסיא נתגלו ממצאים המלמדים על ישוב כבר במאה השניה לפסה"נ (להלן).

ימי המרד הגדול

גורלו של האיזור במרד הגדול (70-66 לסה"נ) לוט בערפל. אין בידינו ממצא העשוי ללמד על חורבן כלשהו שהתרחש באיזור סביב שנת 70 לסה"נ. עדות מסוימת מובאת בידי יוסף בן מתתיהו (מלח' ד, ח, א) בתיאור מסע הדיכוי של אספסיאנוס. הוא מספר כי "משם (מאמאוס), פנה אל מחוז בית נטופה ושלח אותה באש, וגם את כל הארץ מסיב לבגול אדום, ואחרי כן ציווה להקים מבצרים במקומות הכושר וגם לכד שני כפרים גדולים בארץ אדום בתווך, את בית גוברין ואת כפר טבא, והמית עשרת אלפים איש ויותר וכאלף נפש לקח בשבי...". בתקופה זו, היו ישוביו הצפוניים של דרום הר חברון חלק ממערך מינהלי שהשתייך יותר מאוחר לתחום בית גוברין (שוורץ, תשמ"ו, 92-93). על כן, יש לראות בקטע זה תיאור של המלחמה גם באזור זה.

בין המרידות

לאחר חורבן בית שני המשיכה האוכלוסייה היהודית להתקיים בדרום הר חברון. בתקופה זו פעל בכפר עזי ר' ישמעאל, בן דור יבנה. מסופר במשנה על רבי יהושע בן חנניה, איש פקיעין, שהגיע

לתלמידו רבי ישמעאל בכפר עזיז. שניהם דנו בענייני כלאיים, ובמעמד זה, התיר רבי יהושע לזרוע תחת תאנה שעליה מודלה גפן. בהמשך המשנה, צוין כי רבי ישמעאל לקח את רבי יהושע גם ל"כפר המגניה" הסמוך, להראותו גפן מודלה על עץ שקמה (כלאיים, ו', ד).
כפר עזיז זוהתה בח'רבת עזיז, הנמצאת כיום בפאתיה הדרומיים של העיירה יטא. את 'בית המגניה' זיהה ז. ספראי בח' אל-מנטאר הסמוכה (ספראי, תשמ"ו).

מרד בר כוכבא

מתאורו של ההיסטוריון הרומי קסיוס דיו (בן המאה השניה לסה"נ) עולה, שארץ יהודה כמעט חרבה בסופו של מרד בר כוכבא. בשנים האחרונות, רבו העדויות הארכיאולוגיות מדרום הר חברון המעידות, כי תושבי האזור לקחו חלק במהלכי מרד בר כוכבא. במאמר אודות התפשטות מרד בר כוכבא לדרום הר חברון, מנו ח. אשל וד. עמית שורה של עדויות המצביעות על קשר ברור בין המרד לאיזור הנדון (עמית ואשל, תשנ"ו). מידת ההרס והחורבן באיזור לא הגיעה בעוצמתה לזו המוכרת בצפון יהודה, ונראה כי לאחר המרד הישוב היהודי התאושש. סימוכין לכך ניתן לראות בשגשוגו של האיזור בסוף התקופה הרומית ובתחילת התקופה הביזאנטית, בהיותו המשך ישיר להתפתחות הישובית של התקופה הרומית הקדומה. יתכן שהאוכלוסיה היהודית בשלב זה היא המשך מימי בית שני, והיא אף התחזקה בעקבות הגירה ממרכז יהודה ומצפונה, לאחר המרידות ובעיקר בעקבות מרד בר כוכבא.
שגשוג זה, בעיקר בסוף המאה השלישית לסה"נ, קשור בשלטונו של הקיסר דיוקלטיאנוס (284-302 לסה"נ), שחילץ את האימפריה הרומית ממצוקתה הכלכלית והבטחונית, ואירגנה מחדש.

התקופה הביזאנטית

בתקופה הביזאנטית אנו עדים לשגשוג ישובי בדרום הר חברון ובארץ ישראל כולה. בסקר החירום בשנת תשכ"ח, נמנו 127 אתרים מן התקופה הביזאנטית באיזור זה. לתקופה זו, יש ליחס את האתרים הגדולים הבולטים, וכן פריטים ארכיטקטוניים המשולבים בבניה משנית בכפרי הפלאחים המקומיים בדרום הר חברון (לדוגמא: אשתמוע/ סמוע, ח' טואני, ועוד).
במקורות חז"ל וכן במקורות חיצוניים אחרים, כגון ה"אונומסטיקון" לאבסביוס, מכונה דרום הר חברון "הדרום", או "דרומא", והא השתייך לתחום של בית גוברין. זהותם האתנית של רוב ישובי "דרומא" אינה ברורה, אך מהאונומסטיקון אנו למדים על זהות יהודית של שבעה ישובים בתחום בית גוברין (אשתמוע, תלה, ענים התחתונה, עין גדי, יוטה, מעון, כרמל) וזהות נוצרית של שני ישובים (ענים העליונה ויתיר).
הממצא הארכיאולוגי העולה מעבודת הסקר מייצג תקופה מאוחרת יותר, ומצביע על נוכחות נוצרית גדולה בהרבה מזו המשתקפת באונומסטיקון. הממצא כולל כנסיות ועיטורי צלבים חקוקים.

תולדות סוסיא ושרידיה

ימי בית שני

הישוב בסוסיא נבנה בצורת פרסה, שפאתה הצפונית פונה צפונה- מתאר שהוכתב על ידי התנאים הטופוגרפיים של המקום. בעבר סברו שהשלב הקדום של הישוב הוא מן התקופה הרומית הקדומה.

העדויות הארכיאולוגיות שהצטברו בשנים האחרונות מלמדות, כי בשטחו של האתר התקיימו לפחות שני בתי חווה בסוף ימי בית שני. בתי חווה אלה היוו את הגרעין הראשוני להתפתחותו של הישוב בתקופות הרומית והביזנטית.

על גבעה נמוכה במרחק של כ-200 מ' מערבית לבית הכנסת, השתמרו שרידי קירות היוצרים מתחם מלבני גדול. בגבעה זו נמצאו תריסר מטבעות מימי בית שני, שהקדומים שבהם הם מימי הסלווקים. המטבעות מעידים, כנראה, שהגבעה נושבה לראשונה כבר במהלך המאה השנייה לפסה"נ.

נמצאו גם ארבעה מטבעות של שליטי בית חשמונאי, שניים ככל הנראה, מימי אלכסנדר ינאי. האחד הוא מדגם הכוכב והעוגן המתוארך לשנת 77 לפסה"נ, ועליו הכתובת "יונתן כהן גדול וחבר היהודים".

נמצאו גם שני מטבעות של הנציבים ושלושה מטבעות של אגריפס הראשון. המטבע המאוחר מקבוצה זו הוא פרוטת ברונזה משנה ב למרד הגדול, כלומר שנת 67 לסה"נ. קבוצת המטבעות מעידה על נוכחות ישובית בגבעה זו, החל מימי שלטון הסלווקים וכלה במרד הגדול.

בית חווה שני נבנה, ככל הנראה, בזרוע המערבית של ה"פרסה". מתחת לבית הכנסת ישנה מערכת מסתור חצובה בקירטון, ובה 12 חדרים. בתקופה מאוחרת יותר, היתה זו כנראה מערכת מילוט שנועדה לקשר בין מתחם בית הכנסת לשטח החקלאי של הישוב.

באחד האולמות נתגלה שקל כסף משנה ב למרד הגדול. בצד הפנים מתואר קלל (גביע גדול) ומעליו מופיעות האותיות שב (שנה ב'), וסביבו הכתובת "שקל ישראל".

בצד הגב, מתוארים שלושה רימונים וסביבם הכתובת "ירושלים הקדושה". מטבע זה מעיד שהמערכת לפחות בחלקה, נחצבה כבר בימי בית שני. אפשר שחלק מהחציבות מאוחרות יותר, אולי אף מתקופת קיומו של בית הכנסת, אך נראה שכבר בימי בית שני חלק מהאולמות היה כבר קיים.

עדות נוספת לקדמותה של סוסיא הם המתקנים החקלאיים שנמצאו בשטח הבנוי. בסקר שנערך בידי המרכז לחקר מערות בשנת תשמ"ח, נמצאו שתי מערות ששימשו כבתי בד. האחת ממערב לבית הכנסת, והשניה מעט דרומה משם. בשוליו המזרחיים של הרחוב, נחשף משטח רבוע חצוב בסלע הטבעי, ששימש, ככל הנראה, כגת.

מיקומם של מתקנים אלו בתוך השטח הבנוי הינו חריג. ניתן, על כן, לשער, שהיו אלה מתקנים ששימשו את בתי החווה בסוף התקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה זמן רב לפני שהחלה ההתפתחות המואצת של האתר.

תקופת המשנה והתלמוד

לאחר חורבן בית שני, דיכוי מרידות היהודים וההתאוששות בדור יבנה, מילאו חיי הקהילה מקום מרכזי; לא עוד מגורים משפחתיים בבתי חוות אלא ישובים חקלאיים ועיירות מאורגנות. סוסיא היתה עיירה מאורגנת ומתוכננת בתקופה הביזאנטית ובראשית התקופה הערבית הקדומה. עיקר הממצא הקרמי בחפירות השונות בסוסיא, תוארך למאות הרביעית עד השמינית לסה"נ.

מבנה הקהילה בא לידי ביטוי בחפירות סוסיא: במערך רחובות וסמטאות מאורגן, בהפרדה בין מבני ציבור למבני המגורים, מקוואות פרטיים וציבוריים, מערך מגורים תת קרקעי, מתקנים חקלאיים וכד'. בחפירות נתגלו ממצאים עשירים של עיירה יהודית שונה בגודלה ובמתארה מישושים שכנים באותה תקופה (למשל ענים, מעון, ועוד). בעוד שבאלה ההתפתחות הישובית אקראית, סוסיא היתה עיירה מאורגנת ומתוכננת היטב.

מוסדות ציבור וארועים קהילתיים שונים היו קשורים לבית הכנסת, כגון בית ספר, הכנסת אורחים, דיונים, וכינוסים שונים. מכתובת שנתגלתה באכסדרת בית הכנסת עולה, שבמקום פעל כנראה גם בית דין. לשון הכתובת היא: "דכירן לטב מנחמה ישוע שהדה ומנחמה ש..."-זכורים לטוב הפרקליט (!) ישוע ה"עד" והפרקליט (!) ש...

בית הכנסת בפסגת הגבעה המערבית היה המבנה הציבורי המרכזי בחיי הקהילה, ונראה כי התושבים לקחו חלק פעיל בהקמת המבנה ובאחזקתו.

בית המגורים שנחשף בשוליים המערביים של האתר, מעיד כי היה זה ישוב משגשג בעיקר בסוף התקופה הביזאנטית. הבית, ששולב בחנויות שפנו אל הרחוב, מלמד בפרטי הבניה שבו, על שליטת הבנאים בטכניקות הבניה של התקופה. אבני הגזית סותתו למשעי, וחומרי המליטה נעשו היטב, מפלסי ריצוף ניצלו את הדירוג הטבעי של הסלע, התקרות היו עשויות לוחות אבן, ונתמכו בקשתות קירוי. בית המגורים שהוזכר לעיל, תוארך למאה השישית ועד תחילת המאה התשיעית לסה"נ. התאריך בו הבית הפסיק לשמש נקבע על סמך כלים ונרות אומאיים, מטיפוס המוכר בח' מפג'ר (הירשפלד תשמ"ד).

ימי הביניים

שלביו האחרונים של הישוב הגדול בסוסיא, אינם מוכרים דיים, ולא ברור גם אם הישוב היהודי המשיך להתקיים ומה היו אופיו והיקפו תחת השלטון המוסלמי. היה מי שהציע שה"מחאמרים", תושבי הכפרים יטא וכרמיל של ימינו, הינם צאצאי יהודים שהתגוררו בדרום הר חברון. הללו נוהגים גם היום להדליק נרות בחנוכה ולהימנע מאכילת בשר גמל. אלא שעל פי המסורת המקובלת בידם, הגיע אביהם הקדמון להר חברון מאזור חייבר שבחצי האי ערב רק לפני כמאתיים שנה (בן צבי, תשכ"ו, 410-423).

הדעת נותנת שבתקופת בית אומיה המשיכה הקהילה היהודית במקום להתקיים כפי שהיה הדבר במאות השנים שקדמו לכיבוש המוסלמי. זאת, מתוך הנחה כי לא חל משבר ישובי מיד עם הכיבוש הערבי, ועבר זמן עד שדפוס המנהל והתרבות הביזאנטיים נעלמו מארץ ישראל. הממצא הארכיאולוגי מעיד, כי העיירה היהודית הגיעה לשיאה במאות השביעית והשמינית, תחת השלטון המוסלמי.

יתכן שעם מעבר השלטון לידי בית עבאס, כאשר ארץ ישראל היתה לחלק מספר האימפריה, החל תהליך נטישת האתר.

חרסים מתקופות מאוחרות יותר שנמצאו באתר, מלמדים על נוכחות ישובית דלילה בתקופה הצלבנית, ובתקופה הממלוכית.

מנהגים ושרידי תרבות חומרית בסוסיא

בסוסיא קיימות מספר תופעות ארכיאולוגיות חריגות באשר לזהות התושבים בתקופה הביזאנטית ובתחילת התקופה הערבית הקדומה.

א. **המקוואות בסוסיא:** בסוסיא נסקרו כשלושים מקוואות (פרומקין, תשמ"ח), כנראה מתקופת קיומו העיקרית של האתר, שכן הם משתלבים בבתי המגורים. מספר זה גדול במיוחד ובולט בהשוואה לאתרים אחרים.

ידוע כי דיני טומאה וטהרה נשמרו לא אחת גם לאחר חורבן הבית. אך אין די בכך כדי להסביר את המספר הגדול של המקוואות, מאות שנים לאחר החורבן, באתר שכל גודלו כ-80 דונם, ואשר אוכלוסיתו לא עלתה על שלושת אלפים נפש.

ב. פתחי בתי הכנסת בדרום יהודה: בספרות חז"ל נזכרת הלכה בדבר מיקומם של פתחי בתי הכנסת: "אין פותחין בתי כנסיות אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: והחונים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה..." (תוספתא מסכת מגילה, פרק ג, הלכה כא) הלכה זו כמעט שלא באה לידי ביטוי בעשרות בתי הכנסת שנחשפו בגליל, בגולן, ובצפון יהודה. לעומת זאת, בארבעה בתי הכנסת שנחפרו בדרום הר חברון: סוסיא, אשתמוע, מעון וענים, נמצא כי הפתח היה בקיר המזרח.

הביטוי האדריכלי להלכת פתחים, הינו בנין בעל ציר מזרח-מערב. מאידך, כיוון התפילה לירושלים הוא בציר צפון-דרום. שני טורי עמודים, אם היו קיימים באולם התפילה, היו ניצבים במקביל לציר הכניסה, "חוסמים" את כיוון התפילה, ויוצרים בעיה אדריכלית ואסתטית. בעיה זו נפתרה על ידי ההימנעות משימוש בעמודים, ובמקביל עיבוי הקירות ההיקפיים, לצורך הנחת הקירוי (עמית, תשנ"ג).

היו אלה, כנראה, מניעים הלכתיים שהביאו לחריגה מהנוהג האדריכלי המקובל, ומייצגים רעיון חדש.

ג. מנהגי הקבורה: מקובל להניח, כי מנהג הקבורה בגלוסקמאות בארץ יהודה, הלך והצטמצם לקראת אמצע המאה השניה לסה"נ (רחמני, תשל"ט, עמ' 111). לעומת זאת, הוא המשיך להתקיים בשינויים מסוימים בדרום הר חברון עד לתחילת המאה הרביעית לסה"נ. בסוסיא נמצאו מספר גלוסקמאות המכונות "גלוסקמאות הדרומא" (גוברין, תשנ"ז). היו אלה גלוסקמאות דמויות סרקופג, בעלות מכסה גמלוני עם אקרוטריות בארבע הפינות. הן עשויות מאבן נארי מקומית, מעובדות באופן גס ונעדרות כל עיטור. הממצא בסוסיא מצטרף לעשרות גלוסקמאות שנתגלו באתרים נוספים בדרום הר חברון, ובהם בכרמל, ביוטה, באשתמוע, בכפר עזיז, בענים, בחורבת כישור, בחורבת תלה, ובחורבת רימון. מערות הקבורה באתרים אלה תוארכו בעיקר למאה השלישית לסה"נ ולראשית המאה הרביעית לסה"נ.

הממצאים מעידים, כי אף לאחר כמאה וחמישים שנה המשיכו יהודים בדרום הר חברון לקיים מסורות קבורה יהודאיות, למרות שאלו חדלו להתקיים זה מכבר.

ד. לשון הכתובות: כתובות הפסיפס מבית הכנסת בסוסיא, כמו גם מבית הכנסת באשתמוע, מעידים כי העברית והארמית, השתמרו, לפחות במסגרות רלגיוסיות, בדרום הר חברון. אמנם אין בהעדר השפה היוונית מן הכתובות ראייה כי זו לא שימשה את תושבי האזור. מאידך, העדרה בולט מאוד על רקע הימצאן של כתובות דו לשוניות רבות בגליל. הדבר עולה בקנה אחד עם הנזכר בתלמוד הבבלי: "אמר רב יהודה אמר רב: בני יהודה שהקפידו על לשונם- נתקיימה תורתם בידם, בני גליל שלא הקפידו על לשונם- לא נתקיימה תורתם בידם" (מסכת עירובין, דף נג ע"א).

ה. מוטיב המנורה: ממצא ארכיאולוגי מעניין במיוחד קשור בדגם המנורה. בתל מעון נמצאו שברי שיש של מנורה בעלת שבעה קנים (עמית, תשנ"ח). מנורה דומה היתה, כנראה, גם בבית הכנסת באשתמוע, ומנורת שיש קטנה יותר (80X80 ס"מ) נמצאה בבית הכנסת בסוסיא. דגם זה חוזר פעמיים ברצפת הפסיפס ובסורג השיש בבית הכנסת בסוסיא, וכן על משקופים שנמצאו באתר. משקופים אחרים מעוטרים במנורה נמצאו משולבים בשימוש משני בבתים בכפר אשתמוע. תפוצה כה נרחבת של עיטור המנורה באזור מצומצם יחסית, נדירה.

לפני שנדון בתופעות שנזכרו, ראוי לציין סוגיה נוספת, העוסקת ב"תרומת הלשכה", שאף שאין לה ביטוי ארכיאולוגי בסוסיא, היא מסייעת בידינו להבין את אופיה המיוחד של האוכלוסיה היהודאית.

בספרות חז"ל קיימות עדויות רבות לבקיאותם הרבה של אנשי יהודה ביחס לאנשי הגליל בכל הנוגע להלכות המקדש. המשנה מציינת למשל בשם רבי יהודה: "סתם תרומה' ביהודה-אסורה, בגליל-מותרת, שאין אנשי גליל מכירין את תרומת הלשכה" (גדרים ב, ד). "תרומת הלשכה" היתה מכסה שהופרשה מן השקלים שנשמרו בלשכה מיוחדת במקדש לקניית קרבנות ציבור. המושג "תרומת הלשכה" היה כה שגור בפיהם של אנשי יהודה, עד שדי היה באזכור ה"תרומה" בלבד, כדי שיובן שמדובר בתרומה ספציפית זו.

צירוף הסוגיות שנדונו לעיל מלמד, כי בסוסיא וסביבתה התקיימה בין המאות הרביעית והשמינית לסה"נ אוכלוסיה יהודית שונה מזו שבגליל. אוכלוסיה זו הקפידה ושמרה באדיקות על מסורות שנשתכחו בגליל.

ניתן להסביר תופעה זו, על רקע שלושה תהליכים חשובים שפקדו את האזור: העדרם של תלמידי חכמים בדרום יהודה מן הספרות התלמודית; התפשטות הישוב הנוצרי סביב הישוב היהודי בסוף התקופה הביזנטית, והתחזקות מעמד הכהונה, על רקע ביטול מוסד הנשיאות, במאה החמישית לסה"נ.

בספרות חז"ל בולט העדרם של תלמידי חכמים בדרום יהודה. שני חכמים בלבד נזכרים במקורות בהקשר לאיזור: רבי ישמעאל מכפר עזיז (משנה, כלאיים ו, ד) ורבי חסא דאישתמוע (על פי נוסח אחד בירושלמי נדרים פ"ז, ע"א). יתר החכמים שמוצאם הגיאוגרפי נזכר בספרות היו תושבי הגליל או צפון יהודה.

אך האם העדר איזכורם של חכמים באיזור הנדון, מעיד בהכרח על מיעוטם? לא כאן המקום לדון בשאלה מדוע מלכתחילה נזכר מוצאם הגיאוגרפי של חכמים במקורות חז"ל. עם זאת, מכיון שאיזכורים גיאוגרפיים רבים במקורות חז"ל תלויים בציטוטים מדבריהם של חכמים, יש לשער כי מספרם של תלמידי חכמים בדרום יהודה לא היה רב.

נוכחותם של חכמים בחברה היהודית איפשרה "דינמיקה הלכתית". הם הורו הלכה, אסרו והתירו, ונדרשו לשאלות שהזמן והמקום הציבו. בהעדרם, יש להניח שתהליך דינמי זה לא התקיים ומה שהותר במקום אחר, בגליל לדוגמא, נותר אסור בחברה הדרום יהודאית.

בסוף התקופה הביזנטית הוקף גוש הישוב היהודי בדרום הר חברון מכל עבריו בהתיישבות נוצרית צפופה. על כך מעידים שרידים רבים של כנסיות (שר-אבי, תשנ"ט).

מבחינה מנהלית השתייך דרום הר חברון לתחום בית גוברין. הישוב הנוצרי יצר מחיצה גיאוגרפית בין צפון תחום בית גוברין לדרומו. יש להניח על רקע תמונה ישובית זו, שהאוכלוסיה היהודית הלכה והסתגרה ויצרה "תרבות מובלעת" (סיון, תשנ"ב), תוך הקפדה על מצוות ומנהגים.

לתופעות הנדונות כאן יש להוסיף את תהליך התחזקותו של מעמד הכהונה. לאחרונה, פנו החוקרים לדון בעובדה כי לאחר ביטול מוסד הנשיאות ברבע הראשון של המאה החמישית לסה"נ, נוצר חלל בהנהגה היהודית, ואותו מילאו בני מעמד הכהונה (עיר-שי, תשנ"ח). יש מקום להניח כי תהליך זה לא פסח גם על דרום יהודה. אכן, המכנה המשותף לסוגיות שהיזכרנו הינו בית המקדש.

רק בזיקה לעבודת המקדש, ניתן להסביר את ריבוי המקוואות, את פתחי בתי הכנסת במזרח ("...שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח..."), את גלוסקמאות ה"דרומא" כשימור של מסורת

קבורה ירושלמית מימי בית שני, וכן את שיגרת הלשון הכהנית בנוגע לתרומת הלשכה. גם את התפוצה הגדולה של עיטור המנורה בדרום הר חברון ניתן להסביר על ידי הקשר ההדוק לבית המקדש. כפי שצויין, דרום הר חברון נקרא בפי חז"ל "הדרום" או "דרומא". יתכן כי חז"ל קשרו בין מיקום המנורה בדרום המקדש לדרום יהודה. בתלמוד הבבלי מצוטט רבי יצחק, אמורא בן המאה הרביעית (בבא בתרא כ"ה ע"ב) "אמר רבי יצחק: הרוצה שיחכים – ידרים, ושיעשיר – יצפין, וסימנך: שלחן בצפון **ומנורה בדרום**".

נציין, אגב, את כתובת הפסיפס שנמצאה בסתיו הדרומי של חצר בית הכנסת, בו מוזכרים "קדושת מרי רבי איסי **הכהן**" ו"רבי יוחנן **הכהן** הסופר בירבי בנו". גם בבית הכנסת באשתמוע, בשרידי הפסיפס, נזכרו באחת הכתובות "לעזר **כהנא** ובנוי...". (אלעזר הכהן ובנוי...).

בספר יהושע, נזכרים הישובים יתיר, אשתמוע ויוטה כערי כהנים (כא, יד-טז). אמנם קיים פער ישובי גדול בין סוף ימי בית ראשון ועד התקופה הרומית המאוחרת והביזאנטית, אך לא מן הנמנע שעם חורבן צפון יהודה בסופו של מרד בר כוכבא גלו בני מעמד הכהונה לדרום הר חברון, כפי שגלו גם לגליל, חזרו לישוביהם ההיסטוריים ויסדום מחדש.

אתרים בסוסיא

בית הכנסת

בחלק הצפוני של העיר נחשף בית הכנסת ובו הדגם המוכר של חצר, אכסדרה, ואולם מרכזי. הוא שייך לקבוצת בתי הכנסת של דרום יהודה שנחשפו באשתמוע, ענים, ומעון בהיותו פתוח למזרח ונעדר עמודים.

בית הכנסת בסוסיא, הינו מבנה רוחב שמידותיו 9 X 16 מ'. הוא נבנה בראש הגבעה המערבית וצופה על האיזור כולו. עובדה זו עולה בקנה אחד עם ההלכה הנזכרת בתוספתא לגבי בית הכנסת: "אין בונין אותן אלא בגבוה שבעיר שנאמר 'בראש הומיות תקרא'" (מסכת מגילה (ליברמן) פרק ג הלכה כג).

מיקומו של בית הכנסת הקנה לו, בנוסף למעמדו הרוחני, גם יתרון אסטרטגי חשוב. מלבד שליטתו על סביבותיה של העיר, קירותיו החיצוניים נבנו באורח מסיבי, ועוביים מגיע לא אחת לכדי 3 מ'.

בנוסף, הוצבו שתי אבני גולל עגולות בשני פתחי חצר בית הכנסת. מנהרת מילוט תת-קרקעית הוליכה מן השטח החקלאי לחצר בית הכנסת. מוצא המנהרה נראה סמוך לקיר הצפוני של החצר. כל אלה מעידים, כי בתכנון המבנה ניתן משקל רב לנושא הבטחוני, בשל סמיכות המדבר. מלבד תפקודו הדתי-פולחני, היה בית הכנסת גם מוקד חברתי-קהילתי. הוא שימש מקום כינוס של הקהילה ומוקד לפעילות תרבותית, חברתית וציבורית. ממקורות חז"ל עולה, כי מוסדות כגון בית הספר ובית הדין התנהלו בבית הכנסת. סביר להניח כי גם בסוסיא, התקיימו מוסדות אלה. בבית הכנסת זוהו חמישה שלבים: הראשון, שראשיתו, כנראה, בסוף המאה השלישית, כלל את החצר, האכסדרה, האולם המרכזי והאולם הדרומי. בשלושת השלבים הבאים, נעשו במבנה תיקונים, כגון הרחבת הבמה המרכזית, עיבוי הקיר המערבי והוספת גרם מדרגות באולם הדרומי. כן נוספו קירות תמך ותיקונים בפסיפסים (יבין, תשנ"ב).

השלב האחרון, מתוארך למאות השמינית-תשיעית לסה"נ. מח'רב שנמצא על הפסיפס בסטיו הדרומי בחצר בית הכנסת מעיד על מסגד שהתקיים במקום בתקופה הערבית הקדומה. כתובת ערבית בדיו על שבר טיח מן המסגד מעידה על קיומו ב"שנת שלוש ותשעים ומאה" להגירה, כלומר 814-815 לסה"נ.

בתי המגורים ו"חצרות השותפין"

מן החפירות ניתן ללמוד, כי בתי המגורים היו ערוכים במעין "רובעים". "רובע מגורים" מעין זה כלל מספר יחידות מגורים, שפתחיהן מכוונים לחצר משותפת, וכן מערה המחולקת, בדרך כלל, למספר מרחבים, בור מים, ומקווה טהרה. מכלול זה חוזר על כל רכיביו במספר מקומות באתר. החצר המשותפת ראויה לזיהוי עם "חצר השותפין" שבמקורות חז"ל ולה השלכות הלכתיות הקשורות ביחסי שכנות בין בעלי הבתים השותפים בה.

צורת מגורים זו מוכרת גם היום בערים עתיקות בארץ-ישראל, המיצגות את העיר המזרח תיכונית עד ימינו (שטרן, תשנ"א). על פי דגם זה, פתחי הבתים אינם מכוונים זה מול זה וגם לרחוב הראשי. עקרון צנעת הפרט והמשפחה, נשמר בקפידה. במקרים רבים מושתת דגם זה על יסודות אדריכליים קדומים יותר, שהשפיעו על התפתחותו.

חז"ל דרשו: "וישא בלעם את עינו וירא את ישראל שוכן לשבטיו" (במ' כד, ב), מה ראה? ראה שאין פתחי אהליהם מכוונים זה לזה, אמר: ראוין הללו שתשרה עליהם שכניה" (בבא בתרא דף ס ע"א; ילק"ש, בלק). אין ספק כי מדרש זה משקף את אופי המגורים בעיירה בתקופת התלמוד, כפי שהכירו חז"ל, וכפי שהוא מופיע גם בסוסיא, ולא בהכרח את מחנה בני ישראל במדבר.

מערות המגורים

בסוסיא, נחצבו עשרות רבות של מערות. על מלאכת החציבה מעידים סימני איזמל רבים, שניתן לראותם כמעט בכל מערה. לא ברור מה היו המניעים לחציבה כה נרחבת של חללים תת-קרקעיים. יתכן כי הדבר נועד לפתור את בעיות האקלים הקיצוני של ספר המדבר, או בעיות ביטחון. על סוסיא לא ריחפה סכנת פלישה של צבא זר. האיום היה נקודתי והצטמצם לנוודי המדבר. לא מן הנמנע, כי מערות אלה שימשו גם בעיתות רגיעה לסוגי מלאכה שונים. גם בימינו, ממשיכות משפחות פלאחים רבות להתגורר במערות בדרום הר חברון. שוכני מערות אלה מנצלים את המערות הרבות שנחצבו בעת העתיקה ומכשירים אותן למגורים על פי צרכיהן.

בורות המים

כמות המשקעים השנתית הממוצעת בסוסיא היא נמוכה - כ 280 מ"מ גשם, ובלתי סדירה כמקובל בספר המדבר, ומכאן בורות המים הרבים. בתשמ"ח נסקרו על ידי המרכז לחקר המערות עשרות בורות מים בתחומי סוסיא. כרגיל, נחצב פי הבור בסלע הנארי הקשה, ועיקר חללו בסלע הקירטון הרך שמתחתיו.

עקב חציבת מערות רבות למגורים נוצר בשלב מסוים מחסור בחללים תת-קרקעיים שישמשו כבורות מים. התושבים פתרו בעיה זו על ידי בניית קירות מסיביים שסגרו על אחד מאגפי המערה והפכוהו לבור מים. המחיצה נבנתה באבני גזית וטויחה היטב בצד הפנימי. דוגמאות יפות לכך ניתן לראות לפחות בשתי מערות בסוסיא. במקרים רבים ניתן לראות חוליות אבן ניצבות על פי הבורות.

החוליות נועדו להצר את שפת הבורות החצובה בסלע הנארי, כדי למנוע התאדות וכניסת לכלוך, וכן מעידת עוברים ושבים.

בתלמוד מתוארת מציאות בה ניתן לחלץ תינוק שנפל לבור מים רק לאחר עקירת החוליה ממקומה (בבלי, יומא, פד, ע"ב).

המקוואות

למעלה משלושים מקוואות מוכרים כיום בתחומי סוסיא. הגדולים שבהם שימשו, כנראה, את כלל האוכלוסייה, והקטנים - משפחות בודדות.

דומה שיש לתארך את המקוואות למאות החמישית - שמינית לסה"נ, שכן הם משתלבים היטב במערך בתי המגורים, המתוארך לשלב זה.

היחס בין מספר המקוואות בסוסיא למימדי האתר וגודל אוכלוסייתו הינו חריג. לא מוכרים אתרים מאותו זמן בארץ-ישראל, שבהם מספר המקוואות עולה על שלושה או ארבעה. יש לתלות זאת באופיה היחודי של האוכלוסייה היהודית במקום בתקופה הביזאנטית, וכן בהתחזקותו של מעמד הכהונה, כפי שצינו לעיל.

"חגורת המגן"

בחפירותיו של א. נגב נחשף בשוליה המזרחיים של העיירה מבנה מוארך ובו שורת חדרים ארוכה. המבנה נמשך מזרחה, לאורך כ-60 מ' נוספים. צורת מגורים זו מתאימה למיקומה של עיירה בספר המדבר. בהצמדת המבנים זה לזה ויצירת קיר חיצוני משותף, יש כדי להקנות תחושת ביטחון ויכולת התגוננות מול שוסי המדבר.

סביר להניח שכל התושבים לקחו חלק בבניית חגורת המגן. כך מציינות המשנה והברייתא במסכת בבא בתרא (ז, ע"ב): "כופין אותו לבנות לעיר חומה ודלתים וברית. רשב"ג אומר: לא כל העיירות ראויות לחומה... אלא עיר הסמוכה לספר - ראויה לחומה, ושאינה סמוכה לספר - אינה ראויה לחומה."

מערות הקבורה

מערות הקבורה של סוסיא משתרעות על הגבעות המקיפות אותה מכל עבר, אך בעיקר במזרח, בין האתר לרוג'ום אל חמרי. רוב המערות אופייניות לתקופה הביזאנטית ובהן דרגשי סלע רחבים, ומעליהם מקמרים, חצובים באופן גס בסלע.

מספר מערות קבורה נחצב גם בשולי החלק המזרחי. מערות אלה קדומות לתקופת האתר, ויתכן שיש לתארכן לימי בית שני, בעת שהתקיימו במקום בתי חוה.

בסמוך ל"חגורת המגן" נחפרה מערת קבורה שאליה נכנסו דרך חצר רבועה חצובה בסלע. יתכן וחצר מסוג זה נזכרת במקורות: "חצר הקבר, העומד בתוכה- טהור, עד שיהא בה ארבע אמות, כדברי בית שמאי. בית הלל אומרים ארבעה טפחים" (משנה, אהלות, טו, ח).

בית המגורים

בשנת תשל"ח, חפר הירשפלד בית מגורים בשוליה המערביים של הגבעה המערבית בסוסיא. הבית היה בשימוש משפחה יהודית שהתגוררה במקום (הירשפלד, תשמ"ד). הוא נבנה בשלבו המאוחרים יותר של הישוב בסוסיא, כנראה במאה השישית לסה"נ, והתקיים עד לסוף המאה השמינית לסה"נ.

מיעוט הממצא הזעיר בחפירה מעיד, כי הבית ננטש באופן מסודר. תופעה זו של העדר חורבן, חוזרת בכל רחבי האתר. המבנה נחלק לשני אגפים סימטריים, שכל אחד מהם נחלק לחלק פנימי ששימש למגורים. חלק נוסף הפונה לרחוב, שימש, כנראה, כחנות.

סגנון הבניה, ואופן השימוש בחומרים השונים מעידים על היכרות הבנאים עם טכניקות הבניה המקובלות, ועל מודעות להיבט האסתטי.

סיור באתר

נפתח את סיורינו בשביל הכניסה לאתר.

מיד בכניסה נבחין בחוליות האבן הניצבות על שפת בורות המים, וכן בתעלות חצובות בסלע המנקזות את מי הגשמים לבורות. נמשיך בשביל המוביל לתחומי העיר. מימין נראה חצר רבועה המוליכה למערת קבורה, אחת מני רבות שנמצאו באיזור. בהיקפה של החצר הרבועה ניתן להבחין בסיתות המיישר את שולי הסלע, ויוצר משטח מפולס להנחת אבני בניה. לדעת א. נגב, הסיתות מעיד על קיומו של מבנה "נפש" מעל החצר.

בחצר מונחות גלוסקמאות אחדות מטיפוס "גלוסקמאות דרומא". נמשיך בשביל המרכזי וניכנס לתחומי הישוב. משמאל נמצאת סוכת סדנאות יצירה מסורתית, ואחרות. גרם מדרגות מול הסככה מוליך למערת מגורים. במערה מתקיים חזיון אור קולי המגולל את תולדות סוסיא, ואת סיפור חשיפתו של האתר.

מכאן נצא צפונה לאורך שורת המבנים המרכיבים את חגורת המגן של העיירה. על מזוזת הפתח של החדר הדרומי ניתן לראות חריץ ששימש כבית מזוזה. מעל המזוזה השמאלית מונח משקוף אבן גדול ועליו חקוקות שתי מנורות בעלות שבעה קנים.

בהמשך שורת החדרים צפונה נמצא מקוה טהרה. תעלות חצובות בסלע מנקזות את מי הגשמים פנימה. על דפנות המקוה שרד חלק מהטיח האדמדמ האופייני לתקופה הביזאנטית. זהו, כנראה, מקוה ציבורי, בניגוד למקוואות פרטיים שנמצאו באתר, שהם קטנים בהרבה. מכאן נמשיך צפונה לשביל העובר ב"רחוב בעלי המלאכה". בימי חול המועד ובארועים מיוחדים מאוכלסים הרחוב והמערות הסמוכות בבעלי מלאכה שונים: קדר, נפח זכוכית, אורגת, חרש עץ, סתת וכד'.

נשוב עתה אל סוכת הסדנאות ונמשיך משם לרחוב הראשי החוצה את האתר מדרום לצפון. אחר כך נפנה שמאלה לחצר מוקפת חדרים. זהו מבנה C, המייצג את צורת המגורים בסוסיא. הוא כולל יחידות מגורים, "חצר שותפין", מערת מגורים ובור מים. במקרים אחדים המכלול כולל גם מקוה טהרה. בחדרים הפנימיים של המבנה נוכל להבחין בקשתות אבן שהתמוטטו. הללו נועדו לתמוך בלוחות אבן גדולים ששימשו לקירוי הבתים, בהעדר עץ באיזור. נצא מן החצר, ונפנה שמאלה לכיוון בית הכנסת. למעוניינים להרחיב, ניתן לפנות שוב שמאלה, לסמטה המוליכה לבית המגורים שנחפר בידי הירשפלד.

בהמשך הרחוב הראשי צפונה מצויים רובעי מגורים נוספים ממערב וממזרח. מערך הרחובות והסמטאות בסוסיא מעיד על ישוב מתוכנן היטב. סביר להניח, כי סוסיא ושכנותיה הגדולות אשתמוע ויוטה, היו עיירות מתוכננות, וזאת, בניגוד לישובים אחרים בסביבה. לפני רחבת בית הכנסת מצויה כניסה שמאלה לחצר נוספת, שממנה נרד למערה חצובה (סימני חציבה נראים מעל לכניסה). במערה, ששימשה למגורים, היו ארבעה מרחבים. היא משמשת כיום כמסעדה בסגנון תלמודי ומכונה "מסעדת בית רבא". המערה מוארת בנרות שמן, המלצרים לבושים בלבוש בסגנון קדום, והאוכל מוגש בכלי חרס (מחייב תיאום מראש). נחזור לרחוב הראשי ונמשיך מעט צפונה לרחבת בית הכנסת. מימין ניתן לראות חוליה נוספת של בור מים מחורצת בסימני חבל. סמוך לשם נמצאת הירידה ל"מערה הציבורית".

משקוף האבן שבפתח המערה מעוטר ב"טבולה אנסטה" (מסגרת מלבנית בעלת שתי "אזניים" משולשות) ובמרכזה חרותה מנורה בעלת שבעה קנים. במערה נראה קיר גדול בנוי אבני גזית, חלקן בעלות זיז בולט. קיר זה משמש דופן לבור מים. ביציאתנו מן המערה, קיימות שלוש אפשרויות: לבקר בבית הכנסת, לעקוף את בית הכנסת מצפון ולבקר בבית הבד, או לפנות ימינה לעבר "מנהרת המילוט".

נבחר באפשרות הראשונה. בכניסה לבית הכנסת מצויה אבן גולל גדולה שסגרה על הפתח המרכזי ואבן גולל נוספת משולבת בקיר הצפוני של החצר. אבני הגולל והקירות העבים מלמדים, על המודעות להיבט הבטחוני.

חצר בית הכנסת הוקפה בסטווים משלושה עבריה. בסטיו הדרומי כתובת פסיפס מרשימה, שנתגלתה בשלמותה ומגוללת את סיפור חתונתו של רבי יוחנן הסופר, בנו של רבי איסי הכהן. נעלה במדרגות לאכסדרה, שבה ניצבו ארבעה עמודים עם כותרות קורינתיות מנוונות. בפסיפס שנחשף באכסדרה שולבו מספר כתובות.

מכאן נעלה למרפסת ונוכל להתרשם מהאולם המרכזי לכל פרטיו.

הכניסה לאולם היא ממזרח. בקיר הצפוני נמצאת גומחה לארון הקודש ובימה בחזיתה. הבימה היתה מוקפת בסורג ובעמודי שיש שנשאו עיטורים רבים וכתובות. הבימה שוחזרה במלואה ומוצגת כיום במוזיאון ישראל בירושלים. אחד מחלקי הסורג עוטר במנורה בעלת שבעה קנים. בחלק אחר ניתן להבחין בהשחתה מכוונת של פרצופי בעלי החיים המופיעים בסורג. ממזרח לבימה הראשית נבנתה בימה משנית.

רצפת האולם עוטרה בפסיפס. בחלק הימני נראות שתי מנורות שבעה קנים משולבות בחזיתו של היכל או ארון קודש, עם ארבעה עמודים וגג גמלוני.

סמוך לפתח המרכזי נמצאה כתובת הקדשה המזכירה אנשים ש"החזיקו ועשו" דבר כלשהו בבנין בית הכנסת. תופעה מעניינת היא הופעת שני סוגי תאריכים בכתובת. האחד למנין שנות השמיטה, והשני למנין בריאת העולם.

במרכז רצפת הפסיפס, ניתן להבחין בשני שלבים. בשלב הראשון עוטרה הרצפה בגלגל מזלות ששרידיו נראים בקצה הדרומי. נשים לב לקטע קטן מן הגלגל, וכן לכנף של אחת מארבע הדמויות המכונפות, אשר ניצבו בארבע הפינות ויצגו את ארבע עונות השנה.

בקצה השמאלי השתמר מעט מאוד מן הפסיפס. עם זאת ניתן להבחין בקצה זנב של בעל חיים ובשתי האותיות "א...אל". החופרים שיערו כי בספין זה הופיעה תמונה של דניאל בגוב האריות. בית הכנסת נבנה "בגובהה של עיר" כמתחייב מההלכה. ואכן, נוכל לעלות לתצפית היקפית ממרפסת בית הכנסת. מצפון נראית העיירה הגדולה יטא, המשמרת את השם יוטה, עיר כהנים, המוזכרת בין ערי נחלת יהודה. סמוך ליטא, מדרום, נראית גבעה נמוכה ועליה ח' אל עזיז, כפר עזיז הקדום, מקום מגוריו של ר' ישמעאל. מצפון ליטא, על הרכס הגבוה והמרוחק, נראית חברון. בפאתיה הדרומיים ניתן להבחין בישוב בית חגי.

במזרח בולטת בקו הרכס הגבעה של תל מעון. הכפר אל כרמיל הנמצא מעט צפונה ממנה, משמר את השם הקדום כרמל. זוהי זירת ההתרחשות של סיפור דוד ונבל הכרמלי (שמי"א, כה).

מדרום נראה הישוב החדש של סוסיא, ובמרחק של 1.5 ק"מ משם, על גב הרכס, בסמוך לאנטנות, נמצא המושב בית יתיר (מצדות יהודה), בגובה של 912 מ' מעל פני הים!

במערב, נמצא הכפר הערבי א-סמוע, המשמר את השם הקדום אשתמוע.

כאן, בגובהה של עיר, מסתיים סיורנו.

רשימת מקורות

ארליך מ', תשנ"ז; "הערה לענין זיהוי הישוב בחורבת סוסיא", **קתדרה**, 82, עמ' 174-173.

בן צבי י', תשכ"ו; **שאר ישוב- כתבים**, ירושלים.

ברוך י', תשנ"ה; "המצודות בהר חברון", בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס הרביעי**, אריאל, עמ' 143-137.

ברוך י', תשנ"ז; "מצודות דרכים ביהודה בתקופת בית שני", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השישי**, אריאל, עמ' 136-125.

גוברין י' תשנ"ז; "גלוסקמאות דמויות סרקופג מדרום הר חברון ("דרומא")", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השישי**, אריאל, עמ' 216-203.

- הירשפלד י', תשמ"ד ;
 "החפירות בבית מגורים יהודי בחורבת סוסיא", **ארץ ישראל**, יז, עמ' 168-180.
- יבין ז', תשנ"ב ;
 "חורבת סוסיא (בית הכנסת)", בתוך : א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ג, ירושלים, עמ' 1098-1101.
- כוכבי מ', תשל"ב ;
 "הסקר בארץ יהודה", בתוך : מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן- סקר ארכיאולוגי תשכ"ח**, ירושלים.
- נגב א', תשמ"ה ;
 "כרמל בדרומא", **ארץ ישראל**, יח, ירושלים, עמ' 331-334.
- סיון ע', תשנ"ב ;
 "תרבות המובלעת", **אלפיים**, 4, עמ' 45-98.
- ספראי ז', תשל"ב ;
 "ח'רבת סוסיא", **ציון**, לז, עמ' 231-236.
- ספראי ז', תשמ"ו ;
 "בית המגנין של כפר עזיז ; כפר עזיז וחרבת אלמנטאר", **טבע וארץ**, כח, עמ' 47-48.
- ספראי ז', תשנ"ד ;
 "ה'אונומסטיקון' לאוסביוס והישוב בדרום הר חברון", **קתדרה**, 72, עמ' 23-33.
- עיר שי ע', תשנ"ח ;
 "התקופה הביזנטית", בתוך : א' שנאן (עורך), **ישראל- עם, ארץ, מדינה**, ירושלים עמ' 95-128.
- עמית ד', תשנ"ג ;
 "על מקור תכניותיהם של בתי הכנסת בדרום הר יהודה", **קתדרה**, 68, עמ' 6-35.
- עמית ד' תשנ"ח ;
 "מנורת שיש בבית הכנסת במעון שביהודה", בתוך : י' אשל (עורך) **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השביעי- תשנ"ז**, אריאל עמ' 155-168.
- עמית ד' ואשל ח', תשנ"ו ;
 "מרד בר כוכבא בדרום הר חברון", **ארץ ישראל**, כו, עמ' 469-463.
- פניאל א', תשנ"ב ;
 "מערת מילוט בבית הכנסת בסוסיא", **נקרות צורים**, 18, עמ' 53-56.
- פרומקין ע', תשמ"ח ;
סקר מערות סוסיא, המרכז לחקר מערות (מלח"ס).
- רחמני ל' י', תשל"ט ;
 גלוסקמאות וליקוט עצמות בשלהי תקופת בית שני, **קדמוניות**, 44, עמ' 102-112.
- שוורץ י', תשמ"ו ;
הישוב היהודי ביהודה, ירושלים.
- שטרן ש', תשנ"א ;
 "הערות למערך הרחובות והבתים במקורות יהודיים בהשוואה לדגם העיר המזרחית כוננית", בתוך : י' כץ ואחרים (עורכים), **מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית- ישובית של ארץ ישראל- קובץ שני**, ירושלים, עמ' 133-141.
- שר-אבי ד', תשנ"ט ;
 "עין אל-סח'נייה ומנזרי מדבר זיף", בתוך : י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי הכנס השמיני תשנ"ח**, אריאל תשנ"ט, עמ' 185-182.

